

SHEVA VA DIALEKTLARNING ADABIY TILGA TA'SIRI

Akmalova Muxlisa

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent Davlat Ôzbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18296029>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilining hududiy shakllari bo'lgan sheva va dialektlarning adabiy tilning shakllanishi, rivojlanishi va boyishidagi o'rni kompleks lingvistik tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqot jarayonida sheva va dialektlarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari adabiy til me'yorlari bilan qiyosiy jihatdan o'rganiladi hamda ularning umumxalq tiliga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari tahlil qilinadi. Xususan, ayrim hududiy so'z va shakllarning adabiy til tarkibiga singib borishi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishi va semantik jihatdan boyitishi ilmiy asosda ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqolada sheva va dialektlarning badiiy adabiyot, folklor, og'zaki nutq hamda ommaviy axborot vositalari orqali adabiy tilga ta'sir etish jarayoni ochib beriladi. Til taraqqiyotida sheva va dialektlarning manba sifatidagi ahamiyati, ularning adabiy til me'yorlariga moslashuvi va me'yorlashuv jarayonidagi o'rni masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining rivojlanish qonuniyatlarini chuqurroq anglashga, shuningdek, adabiy til va hududiy nutq shakllari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy asosda izohlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sheva, dialekt, adabiy til, til me'yori, hududiy nutq, leksik boyish, fonetik xususiyatlar, grammatik farqlar, til taraqqiyoti.

Tilshunoslikda sheva va dialekt tushunchalari umumxalq tilining hududiy ko'rinishlari sifatida talqin qilinadi. Dialekt muayyan hudud aholisi nutqiga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik belgilar majmuini ifodalasa, sheva ko'proq dialekt tarkibidagi kichik nutq birliklari sifatida namoyon bo'ladi.¹ O'zbek tilida qarluq, qipchoq va o'g'uz dialektlari asosiy dialekt guruhlarini sifatida ajratilib, ularning har biri adabiy til taraqqiyotida muayyan darajada ishtirok etgan. Ushbu dialektlarning mavjudligi tilning tarixiy taraqqiyoti, etnik shakllanishi va madaniy rivoji bilan chambarchas bog'liqdir.²

Adabiy til umumxalq tilining eng me'yorlashgan, ijtimoiy jihatdan tan olingan va yozma hamda og'zaki muloqotda keng qo'llaniladigan shaklidir. Biroq adabiy til sheva va dialektlardan ajralgan holda rivojlanmaydi, aksincha, ular bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'ladi.³ Hududiy nutq birliklari adabiy til uchun tabiiy manba vazifasini bajarib, uning leksik tarkibini boyitadi, ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu jarayonda adabiy til muayyan birliklarni tanlab oladi, me'yorlashtiradi va umumxalq miqyosida qo'llanishini ta'minlaydi.⁴

Sheva va dialektlarning adabiy tilga eng faol ta'siri, avvalo, leksik sathda namoyon bo'ladi. Ayrim hududiy so'zlar o'zining semantik aniqligi, obrazlilik yoki muqobil birlikning yo'qligi sababli adabiy til tarkibiga kirib boradi. Bunday birliklar ko'pincha xalq og'zaki ijodi, folklor namunalarida, shuningdek, badiiy asarlarda faol qo'llanilib, asta-sekin adabiy til me'yoriga moslashadi. Natijada adabiy tilning so'z boyligi kengayib, milliy tilning ifodaviy imkoniyatlari yanada boyiydi.

1 Abdurahmonov G'. *O'zbek dialektologiyasi*. – Toshkent: Fan, 1996.

2 Mirtojiyev M. *O'zbek tili dialektologiyasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

3 Tojiyev Y. *O'zbek tili tarixiy dialektologiyasi*. – Toshkent: Fan, 2008.

4 Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Universitet, 2006.

Sheva va dialektlarning adabiy tilga ta'siri fonetik va grammatik sathlarda ham kuzatiladi. Ba'zi talaffuz xususiyatlari tarixiy jarayon davomida adabiy talaffuz me'yorlarining shakllanishiga asos bo'lgan. Shuningdek, ayrim grammatik shakllar va konstruksiyalar dastlab hududiy nutqqa xos bo'lgan holda, keyinchalik adabiy til doirasida me'yorlashgan. Biroq bu jarayon selektiv xarakterga ega bo'lib, adabiy til faqat umumxalq ehtiyojiga mos, kommunikativ jihatdan qulay birliklarni qabul qiladi.

Badiiy adabiyotda sheva va dialekt unsurlaridan foydalanish obraz yaratish, qahramon nutqini individuallashtirish va voqea-hodisalarning hududiy rang-barangligini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi. O'zbek adabiyotida ko'plab yozuvchilar asar qahramonlarining nutqida shevaga xos birliklardan maqsadli foydalanganlar. Ommaviy axborot vositalarida esa sheva unsurlaridan foydalanish cheklangan bo'lib, asosan adabiy til me'yorlari ustuvor hisoblanadi. Bu holat adabiy tilning ijtimoiy nufuzi va me'yoriylik xususiyatini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Sheva va dialektlar adabiy til uchun muhim ichki manba bo'lib, tilning tabiiy rivojlanishini ta'minlaydi. Ular tilning tarixiy xotirasi, milliy madaniyat va xalq tafakkurining o'ziga xos qatlamlarini aks ettiradi. Adabiy til esa ushbu boylikni saralab, me'yorlashtirib, umumxalq mulkiga aylantiradi. Shu jihatdan sheva va dialektlarning o'rganilishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, til madaniyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.⁵

O'zbek adabiy tilining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo'lib, bu jarayonda turli hududiy dialektlar muhim rol o'ynagan. Qadimgi turkiy til yodgorliklari, eski o'zbek adabiy tili manbalari hamda mumtoz adabiyot namunalari sheva va dialekt unsurlarining izlarini uchratish mumkin. Ayrim til birliklari dastlab muayyan hududga xos bo'lgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan keng ijtimoiy muhitda qo'llanilib, adabiy til me'yoriga aylangan. Bu holat sheva va dialektlarning adabiy til tarixiy taraqqiyotidagi manba sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Adabiy tilning shakllanishida me'yorlashuv jarayoni muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda sheva va dialektlarga xos birliklar to'liq emas, balki tanlab olinadi. Tanlashda til birliklarining umumxalq tushunarligi, kommunikativ qulayligi, semantik aniqligi va estetik imkoniyatlari hisobga olinadi. Shu sababli barcha hududiy birliklar ham adabiy til tarkibiga kira olmaydi. Me'yorlashuv jarayoni adabiy tilning barqarorligini ta'minlab, til madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladi.

Ta'lim tizimida adabiy til me'yorlarini o'rgatishda sheva va dialekt masalasi alohida e'tibor talab etadi. O'quvchilarning kundalik nutqida shevaga xos birliklar ustun bo'lishi mumkin, bu esa adabiy til me'yorlarini egallashda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Shu bois ona tili va adabiyot darslarida sheva va adabiy til o'rtasidagi farqlarni izchil tushuntirish, adabiy tilning ustuvorligini asoslab berish muhimdir. Biroq bunda shevalarni inkor etish emas, balki ularni milliy til boyligi sifatida baholash yondashuvi ustuvor bo'lishi lozim.

Globallashuv va axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida tilning funksional doirasi kengayib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va norasmiy muloqot shakllarida sheva unsurlarining faol qo'llanishi kuzatilmoqda. Bu holat bir tomondan tilning tabiiyligini va jonligini ta'minlasa, ikkinchi tomondan adabiy til me'yorlariga rioya etish masalasini dolzarb qiladi.⁶ Zamonaviy tilshunoslikda ushbu jarayonlar adabiy til va hududiy nutq shakllarining o'zaro ta'siri sifatida baholanadi.

⁵ Sodiqov Q., Abduazizov A., Iriskulov M. *Tilshunoslikka kirish*. – Toshkent: Sharq, 2011.

⁶ *O'zbek tili izohli lug'ati*: 5 jildlik. – Toshkent, 2006–2008.

Sheva va dialektlar faqat lingvistik hodisa emas, balki sotsiolingvistik jarayon bilan ham bevosita bog'liqdir. Nutq egasining ijtimoiy kelib chiqishi, yashash hududi, yoshi va kasbi uning nutqida sheva unsurlarining namoyon bo'lish darajasini belgilaydi. Adabiy til esa rasmiy va ijtimoiy nufuzli muloqot shakli sifatida jamiyatda birlashtiruvchi vazifani bajaradi. Shu jihatdan sheva va adabiy til o'rtasidagi munosabat jamiyat til madaniyatining ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Sheva va dialektlarning adabiy tilga ta'siri nafaqat shakliy jihat cheklanib qolmasdan, shu bilan birga semantik jihatdan ham namoyon bo'ladi. Ayrim hududiy so'zlar adabiy til tarkibiga kirar ekan, ular ma'no kengayishi, torayishi yoki ko'chma ma'nolar hosil qilishi mumkin. Bu jarayon adabiy tilning semantik tizimini boyitib, yangi ifoda vositalarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa, xalqona tasavvurlar, milliy mentalitet va turmush tarziga oid tushunchalar sheva birliklari orqali adabiy tilga kirib kelib, umumxalq ongida mustahkamlanadi.

Adabiy til doirasida sheva va dialekt unsurlaridan foydalanish ko'pincha stilistik maqsadga xizmat qiladi. Badiiy matnlarda bunday birliklar qahramon xarakterini ochish, uning ijtimoiy muhitini ko'rsatish va nutqqa tabiiylik bag'ishlash vazifasini bajaradi. Shuningdek, publitsistik va og'zaki nutq shakllarida sheva unsurlari emotsional-ta'sirchanlikni oshirish vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin. Biroq rasmiy-idoraviy va ilmiy uslublarda adabiy til me'yorlariga qat'iy rioya etish talab etiladi.

Dialektologiya fanining yutuqlari adabiy tilni chuqurroq o'rganish va tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Hududiy nutq birliklarini tizimli ravishda o'rganish adabiy tilning shakllanish manbalarini aniqlashga yordam beradi. Dialektologik xaritalar, tadqiqot materiallari va og'zaki nutq yozuvlari til tarixini tiklashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu tadqiqotlar adabiy tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga imkon yaratadi.

Tilshunoslikda sheva va dialekt birliklarining adabiy tilga nisbatan baholanishi masalasi muhim nazariy muammolardan biridir. Ba'zi hollarda sheva unsurlari noto'g'ri ravishda adabiy til me'yorlariga zid holat sifatida talqin qilinadi. Aslida esa ular tilning tabiiy rivojlanish mahsuli bo'lib, faqat qo'llanish doirasiga ko'ra farqlanadi. Shu bois sheva va dialektlarni inkor etish emas, balki ularni adabiy til bilan bog'liq holda, me'yoriy va funksional nuqtayi nazardan baholash muhimdir.

Sheva va dialektlar xalqning tarixiy xotirasi, urf-odati va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Ular orqali milliy mentalitet, turmush tarzi va an'analar til vositasida avloddan avlodga yetkaziladi. Adabiy til esa ushbu madaniy boylikni umumxalq darajasida ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan sheva va dialektlarning saqlanishi va o'rganilishi milliy madaniyatni asrash va rivojlantirish bilan chambarchas bog'liqdir.

Sheva va dialektlarga xos birliklarning adabiy til tarkibiga kirib borishi bir zumda amalga oshmaydi, balki muayyan bosqichlar orqali kechadi. Dastlab bunday birliklar og'zaki nutqda va hududiy muloqotda faol qo'llaniladi. Keyingi bosqichda ular badiiy adabiyot, folklor asarlari hamda publitsistik matnlarda uchray boshlaydi. Nihoyat, keng ijtimoiy qatlam tomonidan qabul qilingach, lug'atlar va normativ manbalarda qayd etilib, adabiy til me'yoriga aylanadi. Bu jarayon adabiy tilning ochiq va dinamik tizim ekanligini ko'rsatadi.

Nutq madaniyati masalasida sheva va dialektlarning o'rni murakkab va ko'p qirrali hisoblanadi. Bir tomondan, sheva unsurlarining haddan tashqari ko'p qo'llanishi adabiy til

me'yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkin.⁷ Ikkinchi tomondan esa, ularni o'rinli va maqsadga muvofiq qo'llash nutqni jonli, tabiiy va ta'sirchan qiladi.⁸ Shu bois nutq madaniyatida sheva va adabiy til o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim vazifa sanaladi.

Hududiy tafovutlar tilning fonetik tizimida ham sezilarli iz qoldiradi. Ayrim tovushlarning talaffuzi, urg'u qo'yilishi va intonatsiya xususiyatlari sheva orqali adabiy tilga ta'sir ko'rsatgan. Tarixiy jihatdan qaralganda, adabiy talaffuz me'yorlarining shakllanishida muayyan hudud nutqining ustuvorligi kuzatiladi. Bu holat til taraqqiyotining ijtimoiy va madaniy omillar bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda sheva va dialektlar norasmiy muloqot, kundalik suhbat, internet tili va ijtimoiy tarmoqlarda faol ishlatilmoqda. Ular kommunikatsiyada samimiylik, yaqinlik va guruhviy birlikni ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Biroq rasmiy yozishmalar, ilmiy ishlar va ta'lim jarayonida adabiy til me'yorlariga amal qilish ustuvor hisoblanadi. Ushbu ikki qatlamning to'g'ri farqlanishi zamonaviy til madaniyatining muhim ko'rsatkichidir.

Ayrim sheva va dialektlarning faol qo'llanish doirasi globallashuv va standartlashuv jarayonlari natijasida torayib bormoqda. Bu holat til xilma-xilligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli tilshunoslikda sheva va dialektlarni hujjatlashtirish, yozma va audio manbalar orqali saqlab qolish masalasi dolzarb hisoblanadi. Bu nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy ahamiyatga ham ega.

Zamonaviy tilshunoslikda sheva va adabiy til o'rtasidagi munosabat qarama-qarshilik sifatida emas, balki uyg'unlik nuqtayi nazaridan talqin etilmoqda. Adabiy til shevalardan oziqlanadi, shevalar esa adabiy til orqali umumxalq miqyosida e'tirof etiladi. Ushbu uyg'unlik tilning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi hamda milliy tilning yaxlitligini saqlab qoladi.

Xulosa qilib aytganda, sheva va dialektlar adabiy tilning shakllanishi, boyishi va rivojlanishida muhim manba vazifasini bajaradi. Ular xalq tilining jonli qatlamini tashkil etib, milliy tilning tarixiy ildizlari, hududiy xususiyatlari hamda madaniy rang-barangligini o'zida mujassamlashtiradi. Sheva va dialektlar orqali adabiy tilga yangi leksik birliklar, ma'no nozikliklari, fonetik va grammatik unsurlar kirib kelib, uning ifoda imkoniyatlari kengayib boradi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda sheva unsurlaridan foydalanish asarlarning tabiiyligi, obrazlilik va xalqchil ruhini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, sheva va dialektlarning adabiy tilga ta'siri doimo muayyan me'yorlar asosida kechishi zarurligi ham alohida ta'kidlash lozim. Adabiy til umumxalq uchun tushunarli, barqaror va me'yorlashgan til shakli bo'lib, unda sheva unsurlarining haddan tashqari ko'p yoki noo'rin qo'llanishi til me'yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun sheva va dialekt elementlari adabiy tilda asosan badiiy-estetik maqsadlarda, obraz xarakterini ochish yoki muhitni aniq tasvirlash zarur bo'lgan holatlarda qo'llanishi maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy globallashuv sharoitida adabiy tilning sofliğini saqlash bilan bir qatorda, milliy tilning boy manbalari bo'lgan sheva va dialektlarni ilmiy jihatdan o'rganish, ularni tizimlashtirish va asrab-avaylash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki sheva va dialektlar nafaqat tilshunoslik tadqiqotlari uchun qimmatli material, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va milliy o'zligining ajralmas qismi sanaladi. Sheva va dialektlar adabiy tilga qarama-qarshi hodisa emas, balki uni boyituvchi va rivojlantiruvchi muhim omildir. Ularning adabiy til bilan o'zaro

⁷ Yo'ldoshev M. *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili*. – Toshkent: Fan, 2007.

⁸ Rasulov R. *Til va jamiyat*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2014.

munosabatini to'g'ri anglash, me'yoriylik va ijodiylik o'rtasidagi muvozanatni saqlash orqali o'zbek adabiy tilining yanada takomillashuvi va barqaror taraqqiyotiga erishish mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1996. – 240.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – 160 b.
3. Mirtojiev M. O'zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 280 b.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 320 b.
5. Sodiqov Q., Abduazizov A., Iriskulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Sharq, 2011. – 256 b.
6. Tojiyev Y. O'zbek tili tarixiy dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 210 b.
7. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007. – 190 b.
8. Karimov S. O'zbek adabiy tili me'yorlari. – Toshkent: O'qituvchi, 2015. – 180 b.
9. Rasulov R. Til va jamiyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2014. – 200 b.
10. O'zbek tili izohli lug'ati: 5 jildlik. 1-5-jildlar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.